

Ouderdomspensioen: individuele of collectieve verantwoordelijkheid?

De publieke opinie in Europese verzorgingsstaten onderzocht

John Gelissen¹

Summary

*Old-age pensions: individual or collective responsibility?
An investigation of public opinion within European welfare states*

The question of who should be responsible for the provision of retirement income is becoming increasingly important, given the general trend of ageing populations in many European countries. In this article, we study the determinants of popular preferences about individual or collective responsibilities in the context of old age pensions. Using data from the Euro-barometer survey series, we investigate whether, and if so, to what extent, people's views about who should be responsible for the provision of pensions are related to market selectivist and collectivist features of the particular welfare state regimes, which can be distinguished in Europe. Further, effects of structural characteristics of pension systems and of social characteristics of individuals on public preferences are investigated. The cross-national patterns of popular views about responsibilities for the provision of pensions suggest a link to the specifics of welfare state regimes, but not to the decisive degree one would expect. Structural characteristics of pension systems appear to be important determinants of public opinion as well. Finally, the results show important divisions between social categories.

1. Inleiding en onderzoeksvragen

Binnen de stelsels van sociale zekerheid, die de kern vormen van moderne verzorgingsstaten, behoort het verschaffen van ouderdomsuitkeringen tot de centrale taken. Collectieve ouderdomsuitkeringen kenmerken zich vandaag de dag niet alleen door zeer hoge uitgavenniveaus, maar ook door een grote populariteit onder de burgers van de meeste verzorgingsstaten. De demografische trend van vergrijzende bevolkingen zal de financiële druk op deze regelingen echter naar alle waarschijnlijkheid doen toenemen. Met name zal een toenemend aantal ouderen in steeds grotere mate afhankelijk worden van de welwillendheid van de werkende bevolking voor het verschaffen van hun pensioenen, omdat deze nu eenmaal veelal via een omslagstelsel worden gefinancierd. Om opgewassen te zijn tegen deze bedreiging van de intergenerationele solidariteit is het noodzakelijk dat een – soms ingrijpende – herstructure-

ring van publieke pensioenregelingen plaatsvindt. Echter, dergelijke ingrepen zullen in sommige Europese landen minder pijn doen dan in andere, aangezien er binnen Europa nogal grote verschillen bestaan in de omvang en de bekostiging van de opgebouwde rechten in het publieke en private deel van de pensioensystemen. Zo is Nederland wat kapitaaldekking betreft koploper binnen Europa, terwijl ook het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland een aanzienlijk dekkingspotentieel hebben opgebouwd. Landen als Frankrijk, Duitsland en Italië beschikken daarentegen over een veel geringer dekkend vermogen. De urgentie om tot herzieningen van het pensioensysteem te komen, is in deze landen dan ook veel groter. Bijstellingen in het publieke pensioensysteem zullen de inkomenspositie van toekomstige ouderen in deze landen in ieder geval aanmerkelijk sterker aantasten dan in Nederland (WRR, 1999).

Een belangrijke vraag die in het licht van deze grote verschillen in houdbaarheid van pensioensystemen kan worden gesteld, is wie er volgens in de publieke opinie levende opvattingen uiteindelijk verantwoordelijk is voor het verschaffen van pensioenen, waarbij de overheid, al dan niet paritair (uit werkgevers en werknemers) samengestelde sociale verzekeringsinstellingen, private verzekeringsmaatschappijen en de burgers de belangrijkste actoren zijn. We zullen in dit artikel nagaan of, en zo ja, in hoeverre, er op landenniveau een verband bestaat tussen enerzijds deze opvattingen en anderzijds het vigerende type verzorgingsstaatsregime dan wel meer specifieke kenmerken van pensioensystemen. Zoals Esping-Andersen in zijn klassieker *The three worlds of welfare capitalism* (1990) betoogt, weerspiegelt in het bijzonder de wijze waarop in verschillende soorten verzorgingsstaten ouderdomsuitkeringen worden gefinancierd een 'fundamentele verbinding tussen individualisme en solidariteit, tussen marktwerking en sociale rechten' (1990: 80). Esping-Andersen wijst erop dat 'een bijzonder belangrijk element in de identificatie van verzorgingsstaatsregimes verband zal houden met een melange van van overheidswege voorziene sociale rechten en privaat initiatief. Met andere woorden, regimes kunnen worden vergeleken met betrekking tot welke essentiële menselijke behoeften worden overgelaten aan de private dan wel publieke verantwoordelijkheid' (1990: 80).

In zijn overzicht van onderzoek naar verzorgingsstaatsregimes benadrukt Svallfors (1997) dat deze studies over het algemeen in gebreke blijven door geen regimekenmerken in termen van houdingen- en waardenpatronen van de bevolkingen van verschillende verzorgingsstaatsregimes op te nemen. Ook hebben crossnationale studies naar waarden- en houdingenpatronen de potentiële verklaringskracht van institutionele kenmerken van verzorgingsstaten over het hoofd gezien. De onuitgesproken premisse van deze laatste bewering – dat verzorgingsstaatsarrangementen in belangrijke mate de opinie van mensen over de verzorgingsstaat beïnvloeden – is dat verzorgingsstaatsarrangementen een context creëren waarbinnen de opinies van burgers over de verzorgingsstaat vorm krijgen (Forma, 1997). Het eerste doel van dit artikel is om Svallfors' uitdaging aan te nemen en te onderzoeken of er inderdaad sprake is van een systematische variatie tussen de institutionele inrichting van verzorgingsstaten, zoals wordt gesuggereerd door Esping-Andersen, en de publieke voorkeur voor verschaffing van ouderdomsuitkeringen door de overheid, via gezamenlijke bijdragen van werkgevers en werknemers, of via de markt.

Volgens Pettersen (1995) bestaat er voor collectieve oudedagsvoorziening weliswaar brede publieke steun binnen de verschillende verzorgingsstaten, maar is er géén sprake van consensus over de stelling dat de overheid de enige of zelfs de hoofdverschaffer van pensioenen zou moeten zijn. Volgens hem zijn sommigen van mening dat burgers zelf via privé-spaartegoeden en private verzekeringen hun eigen economische zekerheid tijdens de oude dag zouden moeten garanderen. Anderen echter geven de voorkeur aan collectieve verzekeringen of financiering uit belastingmiddelen ter dekking van de kosten van oudedagsvoorzieningen. Pettersen vermoedt dat de meningen omtrent de gewenste reikwijdte en intensiteit van overheidsingrijpen in pensioenvoorzieningen in de praktijk aanzienlijk zullen verschillen tussen sociale categorieën. Een tweede doel van dit artikel is om na te gaan of, en zo ja, in hoeverre, er binnen Europese verzorgingsstaten sprake is van verschillen tussen sociale categorieën met betrekking tot individuele voorkeuren voor collectieve dan wel marktoplossingen voor het verschaffen van ouderdomsuitkeringen.

2. Theorie en hypothesen

2.1 Verzorgingsstaatregimes en de publieke opinie omtrent pensioenen

Als we kijken naar de publieke opinie over de individuele of collectieve verantwoordelijkheid aangaande de oudedagsvoorziening en als we aannemen dat deze opinies op voorspelbare wijze zijn ingebed in de verschillende verzorgingsstaten, dan rijst de vraag of we – zoals Esping-Andersen (1990) verwacht – afzonderlijke regimeclusters zullen ontdekken en niet slechts ‘meer’ of ‘minder’ variatie rond een gemeenschappelijke noemer. We kunnen deze vraag ook op een andere, omgekeerde wijze stellen: hangen de verschillende verzorgingsstaatregimes op systematische wijze samen met de publieke opinie van hun burgers omtrent de gewenste vorm van pensioenarrangementen, en zo ja, in welke richting? Door in te gaan op deze vragen wordt niet alleen de eerste probleemstelling van dit artikel beantwoord, maar komen we ook tegemoet aan wat Esping-Andersen (1990: 141) de huidige uitdaging voor comparatief onderzoek heeft genoemd: de studie van verzorgingsstaten als verklarende variabelen.

Institutionele kenmerken van verzorgingsstaten op het gebied van pensioenen zijn tot op zekere hoogte de uitkristallisering van de publieke preferenties met betrekking tot de vraag, of de verzorgingsstaat de verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening over moet laten aan het individuele of het collectieve initiatief. Ook vormen zij beperkingen waarmee burgers van deze verzorgingsstaten worden geconfronteerd. De verzorgingsstaat vormt daarmee een normatieve context, waarbinnen bepaalde opvattingen worden versterkt en verschillen in belangen worden opgelost. Mau (1997) wijst op twee verklaringen voor crossnationale verschillen in opvattingen omtrent verdelingsvraagstukken, die betrekking hebben op deze verschillen qua normatieve context. De *institutionele hypothese* stelt dat de ontwikkelingen van ideologieën en opinies direct worden beïnvloed door structurele kenmerken van samenlevin-

gen. Sociale instituties zouden volgens deze hypothese een belangrijke rol spelen bij de evolutie van maatschappelijke normen. Mau verwijst hier naar Philips (1983: 318), die stelt dat 'wat de meeste mensen eerlijk, rechtvaardig, billijk of legitiem vinden met betrekking tot verdeling in het algemeen consistent is met de feitelijke verdeling van beloningen of resultaten'. Deze bewering stemt overeen met Homans' observatie dat 'wat is, wordt na verloop van tijd altijd dat wat men juist acht'. Volgens deze hypothese zijn verschillen in opvattingen en waarden dus een directe consequentie van het stratificatiesysteem (dat onderdeel uitmaakt van de verzorgingsstaat) en van de verschillende allocatieprincipes die in dit systeem zijn ingebed.

De *ideologietheese* geeft een alternatieve verklaring voor crossnationale verschillen in de publieke opinie over verdelingsvraagstukken. Volgens deze hypothese worden samenlevingen gekenmerkt door specifieke culturele patronen en tradities, die invloed hebben op de ontwikkeling van deze attitudes. Waarden zouden relatief homogeen zijn binnen samenlevingen, en verder zouden de waarden van bepaalde religieuze, ideologische en culturele tradities hun weg hebben gevonden naar de sociale instituties die relevant zijn voor verdelingsvraagstukken. Becker (1996) benadert Esping-Andersens classificatie van verzorgingsstaten vanuit dit perspectief. Volgens hem omvatten verzorgingsstaatre regimes politieke en economische reguleringsprincipes, die overeenstemmen met verzorgingsstaatculturen en andere culturele patronen binnen samenlevingen, die hun empirische neerslag vinden in gewoonten, waarden en opvattingen. Zoals hij betoogt, kan een bepaald reguleringsprincipe niet dominant zijn in een samenleving zonder deze specifieke culturele grondslag. Zowel de institutionele hypothese als de ideologietheese maken het dus aannemelijk dat verzorgingsstaatarrangementen inderdaad van invloed zijn op de opvattingen van burgers over de verzorgingsstaat.

Zoals gezegd gaat Esping-Andersen ervan uit dat verzorgingsstaatre regimes kunnen worden vergeleken op een kwalitatieve dimensie, namelijk welke essentiële menselijke behoeften ter leniging aan het individuele initiatief of aan de collectieve verantwoordelijkheid worden overgelaten. Ook volgens Van Oorschot (1997) kan sociale zekerheid idealiter zijn gestoeld op een model van collectieve solidariteit of op een selectief marktmodel. Bij het eerste model wordt collectivisering van sociale zekerheid bereikt door het solidariteitsprincipe te hanteren. Sociale risico's worden gepoold over brede lagen van de bevolking, waarbij de risico's binnen die bevolking worden verevend. De toepassing van het solidariteitsbeginsel moet ervoor zorgen dat burgers of werknemers via institutionele arrangementen worden beschermd tegen het optreden van sociale risico's, waartegen de markt geen verzekering biedt, en die zowel betaalbaar als toegankelijk voor hen zijn. Dit model geldt zowel op het niveau van de overheid als ook op het niveau van de paritair samengestelde sociale verzekeringsinstellingen.

Het tweede, alternatieve model gaat uit van de economisch-rationele verzekeringslogica, en is gebaseerd op het equivalentieprincipe. Het selectieve marktmodel maakt een groter onderscheid naar sociale risico's en verzekeringspremies. Deze selectiviteit kan ertoe leiden dat bepaalde sociale risico's (bijvoorbeeld werkloosheid) niet door de markt worden gedekt, terwijl bestaande verzekeringen of te duur of ontoegankelijk zijn voor burgers en werknemers. Daartegenover creëert het spel van vraag en aanbod tussen individuele burgers, werknemers

en werkgevers aan de ene kant en van private verzekeraars aan de andere kant een grotere keuzevrijheid en een vermeende betere prijs-kwaliteitverhouding voor de eerstgenoemde groep om zich tegen sociale risico's te verzekeren. Vanzelfsprekend vinden we in echte verzorgingsstaten bijna altijd een mix van elementen van beide modellen.

Daarmee kan worden verondersteld dat zowel het model van het solidaire collectief als het selectieve marktmodel tot op zekere hoogte zijn ingebed in de verschillende verzorgingsstaatregimes, zoals die door Esping-Andersen (1990) worden geopperd. Een toepassing van dit idee geven Goodin e.a. (1999), verwijzend naar Schmidt en Goodin (1998). Zij onderscheiden verzorgingsstaten naargelang de rol die de overheid speelt binnen de sociale zekerheid (actief of passief) en naargelang de relatieve verantwoordelijkheden die verzorgingsstaatregimes toewijzen aan de overheid dan wel het individu. Liberale verzorgingsstaatregimes leggen de verantwoordelijkheid voor de sociale zekerheid primair bij het individu en delen de overheid een uitermate passieve rol toe. Het corporatistische verzorgingsstaatregime voorziet een actievare overheid, maar legt de primaire verantwoordelijkheid voor sociale zekerheid nog steeds bij het individu, waarbij het individu nadrukkelijk is georganiseerd in sociale eenheden, zoals het gezin, gilden, corporaties etcetera. Het sociaal-democratische verzorgingsstaatregime kent ten slotte de overheid zowel een actieve rol toe, alsook het overwicht in de verantwoordelijkheid voor het bevorderen van de sociale zekerheid van de burgers.

Dergelijke algemene verschillen kunnen worden toegespitst op institutionele verschillen tussen de pensioensystemen van verzorgingsstaatregimes. Zo heeft de markt in pensioensystemen van liberale verzorgingsstaten een duidelijk overwicht op óf de sociale zekerheid óf op de privileges van ambtenaren óf op beide. Pensioenen van werknemers worden in liberale verzorgingsstaten vaak geregeld via private verzekeraars. Burgers kunnen alleen een beroep doen op een aanvullende oudedagsvoorziening door de overheid als men de behoefte hieraan kan aantonen. In dit type verzorgingsstaatregime is het selectieve marktmodel duidelijk van toepassing. Met betrekking tot de landen die tot het corporatistische type kunnen worden gerekend, valt op dat zij overwegend worden gekenmerkt door systemen van oudedagsverzekeringen, waarin status een belangrijke rol speelt in de programmastructuur van pensioenen. Sociale zekerheid is sterk gedifferentieerd naar beroepsgroepen, met aanzienlijke privileges voor ambtenaren. Zo spelen bijvoorbeeld bedrijfspensioenen, waaraan zowel werkgevers als werknemers bijdragen, in het pensioensysteem van een corporatistische verzorgingsstaat als Duitsland een zeer belangrijke rol (Steinmeyer, 1991). De overheid speelt wel een redelijk belangrijke rol bij de verschaffing van publieke pensioenen, maar private pensioenregelingen zijn in tegenstelling tot het liberale verzorgingsstaatregime slechts van gering belang in het corporatistische verzorgingsstaatregime. Sociaal-democratische, universalistische verzorgingsstaten worden ten slotte gekenmerkt door sociale rechten die gelden voor de gehele bevolking en die zowel statusprivileges als de markt overstijgen. In dit geval geeft het model van het solidaire collectief duidelijk inhoud aan de institutionele structuur van de verzorgingsstaten die tot dit regime-type behoren.

Als we de mediterrane landen (Italië, Spanje, Portugal en Griekenland) als een afzonderlijk type verzorgingsstaatregime zien, hetgeen vaak in onderzoek naar verzorgingsstaatregimes wordt gedaan (zie Arts & Gelissen, 1999), dan valt op dat deze landen worden gekenmerkt door een onderontwikkeld sociale-zekerheidssysteem waarbinnen de overheid een geringe rol speelt, en dezelfde sociale en familiale structuren. Verder is de rol van de private markt voor de oudedagsvoorziening sterk beperkt. Een markant detail is dat deze landen op het gebied van de pensioenverschaffing echter de meest genereuze uitkeringen binnen Europa bieden, althans voor degenen die betaalde arbeid binnen de reguliere arbeidsmarkt hebben verricht. Daarentegen is de oudedagsvoorziening voor degenen die zich op de niet-reguliere arbeidsmarkt (die in de zuidelijke landen een niet onbelangrijke rol speelt) bevinden, in vergelijking met de meeste overige Europese landen eerder karig te noemen. Hierin onderscheiden de zuidelijke landen zich duidelijk van de corporatistische verzorgingsstaten (Ferrera, 1996).

Het model van het solidaire collectief en vooral het selectieve marktmodel blijken in de mediterrane landen dus minder sterk te zijn ontwikkeld dan in de volwassen corporatistische verzorgingsstaten. Gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers zal naar verwachting ook in de zuidelijke landen tot op zekere hoogte worden geprefereerd. Onderzoek door Gelissen (1999) en Roller (1995) laat zien dat burgers van minder ontwikkelde verzorgingsstaten in Europa echter ook brede steun geven aan een verzorgingsstaat die is gestoeld op collectieve solidariteit door de overheid, terwijl de burgers van de overige, meer ontwikkelde verzorgingsstaten zich hierbij terughoudender opstellen. Met andere woorden, in landen waar weinig wordt uitgegeven aan sociale zekerheid willen de burgers hogere uitgaven voor sociale zekerheid, maar in landen waar reeds veel aan sociale zekerheid wordt uitgegeven zijn burgers blijkbaar eerder bereid om met minder genoegen te nemen, vooral als de belastingdruk ter financiering van de sociale zekerheid hoog is. Daarom verwachten we dat burgers van de mediterrane landen de voorkeur zullen geven aan een oudedagsvoorziening via de overheid of via de gezamenlijke bijdragen van werkgevers en werknemers.

Samenvattend kan worden gesteld dat verzorgingsstaten worden gekenmerkt door een variatie in de mate waarin het model van het solidaire collectief en het selectieve marktmodel hun neerslag hebben gevonden in de institutionele structuur van verzorgingsstaten. Tabel 1 geeft hiervan een overzicht.

Op basis van de argumenten die hierboven naar voren zijn gebracht, formuleren we nu de volgende hypothese, die voorspelt hoe de publieke opinie omtrent de voorkeur voor individuele en collectieve verantwoordelijkheid samenhangt met de verschillende verzorgingsstaatregimes: *in liberale verzorgingsstaten zal men voornamelijk het individu verantwoordelijk houden voor de oudedagsvoorziening (voorkeur voor het selectieve marktmodel), terwijl men in sociaal-democratische verzorgingsstaten een sterkere voorkeur voor pensioenverschaffing door de overheid zal hebben. In corporatistische verzorgingsstaten zal men vooral de voorkeur geven aan pensioenregelingen waaraan zowel werkgevers als werknemers bijdragen, terwijl in de mediterrane landen de voorkeur voor collectieve pensioenvoorziening door de overheid groter zal zijn* (Hypothese 1).

Zoals we al eerder (Gelissen, 1999) opmerkten, is het empirische bewijs voor een relatie tussen het publieke-opinieklimaat en de institutionele structuur van verzorgingsstaatregimes echter

Tabel 1: *Verzorgingsstaatregimes en relevantie van modellen van sociale zekerheid*

Verzorgingsstaatregime	Model van sociale zekerheid in het pensioensysteem		
	<i>Model van collectieve solidariteit</i>		<i>Selectief marktmodel</i>
	<i>Rol overheid</i>	<i>Rol werkgevers/werknemers</i>	<i>Rol private verzekeraars</i>
Liberaal	Bescheiden	Redelijk groot	Zeer groot
Corporatistisch	Redelijk groot	Zeer groot	Bescheiden
Sociaal-democratisch	Zeer groot	Bescheiden	Bescheiden
Zuidelijk	Marginaal	Redelijk groot	Marginaal

niet altijd even overtuigend. Immers, de indeling in liberale, conservatieve en sociaal-democratische verzorgingsstaatregimes is gebaseerd op ideaaltypen, die in werkelijkheid niet bestaan, en slechts door zuivere typen worden benaderd. Echte verzorgingsstaten bevatten elementen van elk van deze drie ideaaltypen (Taylor-Gooby, 1991). Doordat typologieën niet noodzakelijkerwijs een goede afspiegeling van de werkelijkheid vormen, kan hun verklaringskracht voor concrete maatschappelijke verschijnselen beperkt zijn. Daarom onderzoeken we hier ook in hoeverre meer specifieke institutionele kenmerken van pensioensystemen een verklaring bieden voor de verschillen in publieke voorkeuren aangaande de verantwoordelijkheid voor het verschaffen van pensioenen, naast de meer algemene verzorgingsstaattypologie van Esping-Andersen.

Welke kenmerken van pensioensystemen zijn dan van belang? Eerder onderzoek (zie Gevers e.a., 1999) suggereert dat naarmate socialezekerheidsregelingen meer universeel, generuus en in grotere mate publiek gefinancierd zijn, zij meer steun van de burgers zullen genieten en er meer overeenstemming zal zijn over de publieke verantwoordelijkheid voor dergelijke regelingen. De assumptie die daarbij wordt gemaakt, is dat naarmate binnen de institutionele arrangementen van een verzorgingsstaat universalisme en collectieve verantwoordelijkheid worden benadrukt, morele overwegingen een belangrijk motief worden om zelf bij te dragen aan de sociale zekerheid en het draagvlak voor collectieve arrangementen onder het publiek ook groter zal zijn. Daarentegen zullen selectieve regelingen eerder gedifferentieerd zijn naar sociale categorieën, waardoor eigenbelang een meer saillante rol in de opinievorming gaat spelen. We verwachten dan ook dat *naarmate pensioensystemen meer genereus en in grotere mate publiek gefinancierd zijn, het publiek eerder de voorkeur zal geven aan pensioenverschaffing door de overheid* (Hypothese 2). Omdat private pensioenvoorzieningen in veel sterkere mate zijn gedifferentieerd naar sociale klassen, verwachten we verder dat *naarmate de betekenis van private pensioenvoorzieningen in een land belangrijker is, de burgers de verantwoordelijkheid voor de pensioenverschaffing niet zozeer bij de overheid of bij de werkgevers en werknemers, maar eerder bij het individu zelf zullen leggen* (Hypothese 3).

Een laatste kenmerk dat volgens ons van belang zal zijn, heeft betrekking op de 'tweede pijler' van pensioensystemen, die in de meeste Europese landen bestaat uit aanvullende pensioenregelingen waaraan zowel werkgevers als werknemers bijdragen. We verwachten dat *naarmate verzekerden meer bijdragen aan de sociale zekerheid, burgers vanuit overwegingen van eigenbelang meer de verantwoordelijkheid voor de pensioenverschaffing bij de werkgevers of de overheid*

zullen leggen (Hypothese 4). *Wordt het aandeel dat de werkgevers bijdragen aan de sociale zekerheid groter, dan zullen burgers waarschijnlijk ook eerder de verantwoordelijkheid voor de pensioenverschaffing bij de werkgevers leggen* (Hypothese 5). Ook in dit geval zal welbegrepen eigenbelang weer bepalen wie de verantwoordelijkheid moet dragen voor het verschaffen van pensioenen. Immers, in landen waar de premiedruk voor verzekerden hoog is, zullen dezen de financiering van de oudedagsvoorziening maar al te graag op de werkgevers of op de overheid afwentelen.

2.2 Sociale positie en houdingen omtrent de pensioenvoorziening

Verschillende typen verzorgingsstaten worden gekenmerkt door ten dele verschillende in hun cultuur verankerde richtinggevende ideeën. Die ideeën zijn na verloop van tijd uitgekristalliseerd in specifieke verzorgingsstaatarrangementen en hebben hun neerslag gevonden in de specifieke waarden- en houdingenpatronen van hun burgers. De vraag is of deze burgers zich vooral door deze ideeën laten leiden als zij hun mening vormen over de wenselijkheid van overheidsinterventie, of dat andere factoren daarbij een grotere rol spelen. Met Weber (1986) gaan wij ervan uit dat mensen direct geleid worden door materiële en ideële belangen, en niet door ideeën. Ideeën bepalen echter wel, als een soort wisselwachters, in welke richting de dynamiek van belangen zich voortbeweegt.

We veronderstellen daarom, mede in navolging van Huseby (1995), dat in Europese verzorgingsstaten levende opinies omtrent de verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening voor een belangrijk deel kunnen worden verklaard vanuit enerzijds een ideologiehypothese en anderzijds een eigenbelanghypothese. Waarbij de ideologie en het eigenbelang worden gearticuleerd binnen de context van een bepaald verzorgingsstaatsregime met zijn specifieke cultuur en zijn specifieke institutionele arrangementen. De ideologiehypothese stelt dat verschillen in de opinies van burgers met betrekking tot overheidsingrijpen een directe consequentie zijn van verschillen in hun algemene sociaal-politieke overtuigingen en hun politieke preferenties. Het valt niet licht te ontkennen dat onenigheid over de verantwoordelijkheden van de overheid van oudsher een belangrijke bron voor ideologische controverses vormt. Daarentegen stelt de eigenbelanghypothese dat verschillende sociale posities uiteenlopende belangen in de instituties van de verzorgingsstaat genereren; de mate waarin mensen gebruikmaken van de diensten van de verzorgingsstaat, bepaalt hun belang in het bereik van overheidsingrijpen op het gebied van de sociale zekerheid.

Om de samenhang tussen de indicatoren voor iemands sociale positie en zijn of haar sociaal-politieke overtuigingen te verklaren, wordt aangenomen dat de directe effecten van sociale positie op houdingen omtrent overheidsingrijpen worden gemedieerd door sociaal-politieke overtuigingen. Elders hebben we een aantal hypothesen geformuleerd (zie Gelissen, 1999) over de directe effecten van zowel indicatoren van sociale positie als van sociaal-politieke overtuigingen op opinies van burgers van Europese verzorgingsstaten aangaande de reikwijdte en intensiteit van overheidsinterventie in de sociale zekerheid. Hier zullen we dezelfde individuele kenmerken als controlevariabelen aan de analyse toevoegen. Zoals Pettersen (1995) immers

opmerkt, bestaat binnen de Europese landen geen consensus over de rol die de overheid bij het verschaffen van pensioenen zou moeten spelen. Onder constanthouding van landen- of regimekenmerken mogen we dus verwachten dat ook tussen sociale categorieën verschillen in de publieke voorkeur voor een individuele dan wel collectieve verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening zullen optreden.

3. Data en operationalisering

3.1 Data

De bovenstaande hypothesen werden getoetst met behulp van twee modules uit de Euro-barometersurveyreeks. Op de eerste plaats werden data van Euro-barometer 37.1 gebruikt, waarvoor respondenten in april-mei 1992 werden ondervraagd. Deze dataset bevat metingen van opinies omtrent sociale zekerheid, werkloosheid, pensioenen en ouderen. Daarnaast werden gegevens van Euro-barometer 44.0 van oktober-november 1995 geanalyseerd. Deze dataset bevat verschillende vragen omtrent de geprefereerde omvang van overheidsingrijpen en marktwerking op het gebied van pensioenen en ouderenzorg. In beide datasets is ook beperkte informatie aanwezig over verschillende sociaal-demografische kenmerken van respondenten.

De data van Euro-barometer 37.1 zijn in de volgende veertien landen verzameld: Frankrijk, België, Nederland, West-Duitsland, Italië, Luxemburg, Denemarken, Ierland, Groot-Brittannië, Noord-Ierland, Griekenland, Spanje, Portugal en Oost-Duitsland. In Euro-barometer 44.0 zijn ook aanvullende gegevens beschikbaar voor Finland, Zweden en Oostenrijk. Uit overwegingen met betrekking tot de steekproefomvang zijn de gegevens van Noord-Ierland samengevoegd met die van Groot-Brittannië. Ten slotte hebben we Luxemburg en Oost-Duitsland buiten de analyse gelaten. De steekproefomvang van Luxemburg bleek in vergelijking met die van de overige landen te klein, terwijl Oost-Duitsland niet bij een verzorgingsstaatsregime kon worden ingedeeld, omdat de typologie van Esping-Andersen geen postcommunistiche landen omvat. Uiteindelijk analyseren we dus de gegevens van 11 landen aan de hand van Euro-barometer 37.1 en van 14 landen aan de hand van Euro-barometer 44.0. Beide datasets worden in de analyses gepoold.

Elke nationale steekproef wordt in de analyses herwogen tot een standaardsteekproefomvang van $N=1000$. Deze nationale gewichten omvatten ook correcties op basis van nationale populatiegegevens voor geslacht, leeftijd, regio en omvang van de woonplaats. Deze gegevens voor poststratificatie werden geleverd door Eurostat en de organisatie die verantwoordelijk was voor de nationale steekproeftrekking.²

3.2 Operationalisering

In navolging van Roller (1992) operationaliseren we de *afhankelijke variabele* van deze studie, namelijk de publieke voorkeur voor een individuele of collectieve verantwoordelijkheid voor

de oudedagsvoorzieningen, aan de hand van de volgende twee vragen uit Euro-barometer 37.1, respectievelijk uit Euro-barometer 44.0:

Euro-barometer 37.1:

‘Hoe zouden volgens U pensioenen moeten worden verschaft?’

- ☐ Voornamelijk door de overheid, gefinancierd via premies en belastingen.
- ☐ Voornamelijk door werkgevers, gefinancierd via hun eigen bijdragen en die van hun werknemers.
- ☐ Voornamelijk gefinancierd door private contracten tussen individuele arbeiders en pensioenverzekeraars.

Euro-barometer 44.0:

‘Sinds een aantal jaren hebben mensen minder kinderen en leven zij langer. Er zullen dus steeds meer ouderen komen. Wie is er volgens U verantwoordelijk voor pensioenen: alleen de overheid of alleen het individu?’

- ☐ Alleen de overheid.
- ☐ Alleen het individu.
- ☐ De overheid en het individu gezamenlijk.

De *verklarende variabelen* op landenniveau zijn als volgt geoperationaliseerd. Verzorgingsstaatre regimes worden geïndiceerd door een drietal dummyvariabelen, waarvoor de afzonderlijke landen grotendeels zijn geclassificeerd volgens de typologie van verzorgingsstaten van Esping-Andersen (1990), die is gebaseerd op het de-commodificatiecriterium (in casu liberaal: Ierland en het Verenigd Koninkrijk; corporatistisch: Finland, Frankrijk en Duitsland; sociaal-democratisch: Zweden, Oostenrijk, België, Nederland en Denemarken). Verder voegen we ook een vierde, zuidelijk type verzorgingsstaatre regime toe, dat bestaat uit Italië,³ Spanje, Portugal en Griekenland. Op basis van deze classificatie zijn drie dummyvariabelen geconstrueerd voor respectievelijk het corporatistische, sociaal-democratische en het mediterrane type verzorgingsstaat, waarbij het liberale type als referentiecategorie wordt gehanteerd. We nemen ook dummyvariabelen op voor de afzonderlijke landen om te controleren voor landenspecifieke verschillen. Daarbij wordt West-Duitsland als referentiecategorie gehanteerd.

Verder meten we de generositeit van het pensioensysteem van een land aan de hand van de netto vervangingsgraad, die het aandeel van het oorspronkelijke netto-inkomen aangeeft dat door het pensioen wordt vervangen. Deze gegevens zijn afkomstig uit Pacolet e.a. (1999). De omvang van publieke pensioenvoorzieningen wordt gemeten aan de hand van de uitgaven aan publieke pensioenregelingen als percentage van het BBP, terwijl het belang van private pensioenregelingen wordt gemeten aan de hand van de omvang van het vermogen van private pensioenfondsen als een percentage van het BBP. Deze gegevens zijn verzameld door Palacios & Pallarès-Miralles (2000). Ten slotte gebruiken we data van Dixon (1999) en van Eurostat (1996) om het relatieve aandeel dat werkgevers respectievelijk verzekerden onder een sociale-zekerheidsregeling bijdragen aan de financiering van de sociale zekerheid, te operationaliseren.

De *controlevariabelen* op het individuele niveau zijn als volgt geoperationaliseerd. Als indicator voor iemands sociale positie nemen we allereerst 'opleiding'; deze meten we door gebruik te maken van de leeftijd waarop men zijn opleiding heeft afgerond. Helaas bevatten Euro-barometersurveys in het algemeen geen informatie over het bereikte opleidingsniveau. In beide databestanden meten we de voltooide opleidingsduur aan de hand van twee dummyvariabelen: een leeftijd van 16 tot en met 19 jaar bij beëindiging van de opleiding en een leeftijd van 20 jaar of ouder bij beëindiging van de opleiding. Respondenten die nog met hun opleiding bezig waren en die jonger dan 22 jaar oud waren ten tijde van het survey kregen hun toenmalige leeftijd als het jaar waarin zij hun opleiding hadden afgesloten. Degenen die 15 jaar of jonger zijn bij voltooiing van de opleiding vormen de referentiecategorie.

Verder gebruiken we als indicator voor sociale positie 'beroep', zoals vertaald in iemands klasse. We classificeren beroepen aan de hand van Goldthorpes nominale klassenschema met vier dummyvariabelen: geschoolde arbeiders, zelfstandigen, geschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid en hooggeschoolde hoofdarbeid/hogere leidinggevenden. Ongeschoolde arbeiders behoren tot de referentiecategorie. Werklozen, gepensioneerden of arbeidsongeschikten en zij die onbetaalde arbeid verrichten, krijgen de klassenscore van hun laatste beroep. Sociale positie wordt ook geoperationaliseerd door vier dummyvariabelen voor subjectieve klassenpositie: zij die zichzelf tot de lagere middenklasse, tot de middenklasse, tot de hogere middenklasse en tot de hogere klasse rekenen. Mensen die zich identificeren met de arbeidersklasse vormen de referentiecategorie. Merk op dat deze variabele niet beschikbaar is in Euro-barometer 44.0. Drie dummyvariabelen worden gebruikt om het belang van het behoren tot een transferklasse te beoordelen: mensen die onbetaalde arbeid verrichten, de werklozen en de gepensioneerden/arbeitsongeschikten. Zij die betaalde arbeid verrichten behoren tot de referentiecategorie. Mensen met de laagste inkomens worden ook tot de transferklasse gerekend. Daartoe is een dummyvariabele opgenomen, die aangeeft of men tot het laagste inkomenskwartiel behoort.

Daarnaast nemen we ter indicatie van 'ideologie' links-rechtszelfplaatsing op, gemeten op een schaal van 1 'links' tot 10 'rechts'. Verder is een vierpuntsschaal voor postmaterialisme opgenomen, waarbij een hogere score duidt op een sterkere postmaterialistische waardenorientatie. Vakbondslidmaatschap is een dummyvariabele, waarbij de score 1 respondenten als vakbondslid identificeert. Helaas zijn ook deze twee laatste variabelen niet beschikbaar in Euro-barometer 44.0. Effecten van leeftijd worden bepaald aan de hand van vijf dummyvariabelen: 15-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar en 55-64 jaar, waarbij degenen die 65 jaar en ouder zijn de referentiecategorie vormen. Ten slotte wordt het geslacht van de respondent geïndiceerd door een dummyvariabele met mannen als referentiecategorie.

3.3 Methode

Om de invloed van verzorgingsstaatregime, kenmerken van het pensioensysteem en individuele achtergrondkenmerken op de publieke voorkeur voor het model van het solidaire collectief en het selectieve marktmodel te bepalen, zijn voor elke afhankelijke variabele in vier stap-

pen een aantal multinomiale regressieanalyses uitgevoerd. Daarbij hebben we als referentiecategorie 'volledige verschaffing van pensioenen door de overheid' gekozen. Allereerst is een multinomiaal regressiemodel geschat op beide gepoolde datasets met indicatoren voor respectievelijk het corporatistische, sociaal-democratische en het zuidelijke verzorgingsstaatsregime. Vervolgens wordt de invloed van de kenmerken van het pensioensysteem vastgesteld, terwijl in een derde stap de effecten van de dummyvariabelen voor de verschillende landen worden bepaald. In een vierde stap worden aan deze dummyvariabelen ook de controlevariabelen op het individuele niveau toegevoegd. In al deze modellen geven negatieve coëfficiënten aan dat men een grotere voorkeur voor volledige pensioenverschaffing door de overheid heeft, gegeven de waarden van de verklarende variabele.

4. Resultaten

Om een overzicht te geven van de publieke opinie aangaande de verschaffing van pensioenen in Europese verzorgingsstaten, geven we in tabel 2 de verdeling van de respons op de antwoordcategorieën van beide afhankelijke variabelen.

Het eerste gedeelte van deze tabel toont dat, met uitzondering van West-Duitsland en Nederland, het draagvlak voor pensioenverschaffing door de overheid betrekkelijk hoog is in Europese verzorgingsstaten. In West-Duitsland geeft men conform de werkelijkheid voornamelijk de voorkeur aan een gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers en nauwelijks aan private pensioencontracten. Dit geldt ook voor Nederland, alhoewel een aanzienlijk deel van de bevolking (ongeveer 22%) ook een voorkeur heeft voor private pensioencontracten. De opinie van de Nederlandse burgers blijkt dus niet geheel conform de sociaal-democratische typering van Esping-Andersen te zijn. Dit is niet verwonderlijk, want Esping-Andersen (1999) heeft recentelijk gesproken over Nederland als de 'Dutch enigma', een verzorgingsstaat met sociaal-democratische en corporatistische (en liberale: J.G.) kenmerken. Zoals verwacht hebben burgers van mediterrane verzorgingsstaten voornamelijk een voorkeur voor pensioenvoorziening door de overheid. Gedeelde verantwoordelijkheid van werkgevers en werknemers en vooral private contracten tussen individuele werknemers en pensioenverzekeraars blijken daarentegen niet populair te zijn. Verder valt op dat de burgers van liberale verzorgingsstaten (in casu Ierland en het Verenigd Koninkrijk) in vergelijking met de overige landen niet worden gekenmerkt door 'liberale' opvattingen als het gaat om de oudedagsverzekering. In deze landen wordt vooral een voorkeur gegeven aan collectieve verschaffing van pensioenen van overheidswege. Ook wordt gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers door een aanzienlijk aandeel van de bevolking van deze landen gekozen (ongeveer 32 en 34 procent).

Het tweede gedeelte van tabel 2 geeft de respons weer op de andere indicator voor de geprefereerde verantwoordelijkheid voor pensioenen. Wederom leggen de burgers van Spanje, Portugal en Griekenland de verantwoordelijkheid voor de pensioenvoorziening grotendeels bij de overheid. Een interessante bevinding is dat Italië in vergelijking met deze landen een

Tabel 2: *Opinies omtrent individuele en collectieve verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening**Hoe zouden volgens u pensioenen moeten worden verschaft? (Euro-barometer 37. 1)*

	Liberaal		Corporatistisch			Sociaal-democratisch				Mediterraan				
	Ierland	Verenigd Koninkrijk	Fin-land	Frank-rijk	West Duitsland	Oosten-rijk	België	Nederland	Zweden	Dene-merken	Italië	Spanje	Portugal	Grieken-land
Voornamelijk door de overheid, gefinancierd via premies en belastingen	56,4	52,3	-	55,7	37,0	-	65,1	38,6	-	59,9	62,6	76,3	81,6	74,4
	32,3	33,9	-	28,0	54,9	-	22,4	39,2	-	28,8	27,5	17,4	9,7	16,1
Voornamelijk door werkgevers, gefinancierd via hun eigen bijdragen en die van hun werknemers	11,4	13,8	-	16,3	8,1	-	12,4	22,3	-	11,3	9,9	6,3	8,7	9,5
Voornamelijk gefinancierd door private contracten tussen individuele werknemers en pensioenverzekeraars														

Wie is er volgens u verantwoordelijk voor pensioenen: alleen de overheid of alleen het individu? (Euro-barometer 44.0)

Alleen de overheid	53,7	56,2	52,6	47,3	40,4	32,0	55,4	27,9	49,7	47,9	43,0	74,6	67,1	66,0
Alleen het individu	3,9	8,9	5,9	9,6	11,8	10,7	5,3	14,6	6,0	7,2	7,6	4,0	1,6	7,0
De overheid en het individu gezamenlijk	42,4	34,9	41,5	43,1	47,8	57,3	39,3	57,5	44,3	44,9	49,4	21,5	31,2	26,9

Tabel 3: Multinomiale regressieanalyse van de publieke voorkeur voor individuele of collectieve verantwoordelijkheid voor pensioenen
 Afhankelijke variabele: 'Hoe zouden volgens u pensioenen moeten worden verschaft?'

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	Werkg. vs. Overheid	Priv. contr. vs. Overheid	Werkg. vs. Overheid	Priv. contr. vs. Overheid	Werkg. vs. Overheid	Priv. contr. vs. Overheid	Werkg. vs. Overheid	Priv. contr. vs. Overheid
<i>Landenniveau:</i>								
Verzorgingsstaatregime (Referentie: Liberaal)								
Corporatistisch	0,43***	0,07						
Sociaal-democratisch	-0,07	0,19**						
Mediterraan	-0,93***	-0,67***						
Netto vervangingsgraad			-0,02***	-0,01***				
Uitgaven aan publieke pensioenen als percentage BBP			0,11***	0,09***				
Vermogen van pensioenfondsen als percentage BBP			0,00	0,01***				
Bijdrage van werkgevers aan sociale zekerheid			-0,03***	-0,02***				
Bijdrage van verzekerden aan sociale zekerheid			0,03***	0,02***				
Land (Referentie: West-Duitsland)								
Frankrijk			-1,08***	0,21	-1,01***	0,29		
België			-1,53***	-0,13	-1,55***	0,06		
Nederland			-0,35***	1,02***	-0,40***	1,13***		
Italië			-1,21***	-0,27	-1,17***	-0,19		
Denemarken			-1,13***	-0,16	-1,20***	-0,10		
Ierland			-1,02***	-0,06	-1,00***	0,00		
Verenigd Koninkrijk			-0,87***	0,15	-0,73***	0,37*		
Griekenland			-1,95***	-0,56***	-1,95***	-0,57***		
Spanje			-1,92***	-0,89***	-1,55***	-0,87***		
Portugal			-2,60***	-0,75***	-2,49***	-0,76***		

aanzienlijk minder extreme positie inneemt, wat ook weer niet verwonderlijk is, omdat Italië de meest ontwikkelde verzorgingsstaat is in deze groep en al van begin af aan lid is van de EEG/EU. Verder zien we dat in West-Duitsland, Oostenrijk en vooral in Nederland burgers minder snel alleen de overheid verantwoordelijk stellen voor de pensioenvoorziening. In vergelijking met de overige landen wordt het individu zelf iets vaker verantwoordelijk gehouden om voor zijn of haar pensioen zorg te dragen. Oostenrijk en Nederland vallen ook op door een aanzienlijk deel van de bevolking dat voorstander is van gedeelde verantwoordelijkheid tussen het individu en de overheid (ongeveer 57 procent). Daarnaast treffen we wederom in Ierland en het Verenigd Koninkrijk niet het patroon van publieke voorkeur aan dat we in liberale verzorgingsstaten zouden verwachten: de grootste voorkeur wordt gehecht aan pensioenvoorziening door de overheid, terwijl volledige individuele verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening niet zo sterk wordt gewaardeerd als we zouden verwachten. Ten slotte is het opvallend dat de burgers van Zweden, een land dat de sociaal-democratische verzorgingsstaat *par excellence* representeert, geen duidelijke voorkeur hebben voor (gedeelde) collectieve verantwoordelijkheid voor de pensioenvoorziening, zoals we zouden verwachten op basis van de classificatie van verzorgingsstaten door Esping-Andersen.

In hoeverre worden opinies aangaande de verantwoordelijkheid voor pensioenen nu eigenlijk verklaard door de verschillende verzorgingsstaatregimes, kenmerken van de pensioensystemen en verschillen tussen sociale categorieën? De resultaten van de multinomiale regressieanalyses op de eerste afhankelijke variabele (tabel 3) geven daarop een antwoord.

De effecten van de dummyvariabelen voor de verschillende verzorgingsstaatregimes (model 1) zijn gedeeltelijk zoals we in hypothese 1 verwachten. Burgers van corporatistische verzorgingsstaten blijken in vergelijking met de burgers van liberale verzorgingsstaten een grotere voorkeur te hebben voor gedeelde verantwoordelijkheid voor pensioenen tussen werkgevers en werknemers. Verder zien we dat burgers van de mediterrane verzorgingsstaten duidelijk opteren voor verschaffing van pensioenen door de overheid. In tegenstelling tot wat we verwachten, prefereren de burgers van sociaal-democratische verzorgingsstaten private pensioenregelingen meer dan burgers van liberale verzorgingsstaten. Omdat we vermoeden dat dit resultaat een gevolg is van de uitzonderlijke positie van Nederland, is ook een model geschat (hier niet getoond) waarbij Nederland buiten de analyse werd gelaten. Het verwachte negatieve effect bij de keuze tussen private pensioenregelingen en pensioenverschaffing door de overheid werd in dit model wel gevonden, en bleek significant ($p < 0,05$, eenzijdig getoetst).

In model 2 gaan we na in hoeverre kenmerken van het pensioensysteem van invloed zijn op de publieke voorkeur voor de wijze van pensioenverschaffing. In overeenstemming met hypothese 2 vinden we dat naarmate het pensioensysteem genereuzer is, pensioenverschaffing eerder als een taak van de overheid wordt beschouwd. Echter, naarmate de uitgaven voor pensioenen hoger zijn, des te meer men ervoor kiest om de pensioenvoorziening over te laten aan de werkgevers/werknemers of aan individuele werknemers en pensioenverzekeraars. Dit geeft aan dat in meer ontwikkelde verzorgingsstaten het publieke draagvlak voor overheidsingrijpen minder groot is. Verder vinden we dat hypothese 3, die stelde dat naarmate de betekenis van private pensioenregelingen in een land belangrijker is, het publiek eerder de voorkeur zal

geven aan private pensioenregelingen, niet hoeft te worden verworpen. De parameterschattingen van model 2 geven ook aan dat naarmate de werkgevers meer bijdragen aan de sociale zekerheid, men de pensioenverschaffing eerder een zaak vindt van de overheid; neemt daarentegen het aandeel dat de verzekerden bijdragen aan de sociale zekerheid toe, dan kiest men ervoor om gezamenlijk met de werkgevers de lasten van de oudedagsvoorziening te dragen dan wel private oudedagsverzekeringen af te sluiten.

We vermoeden dat deze onverwachte effecten worden veroorzaakt doordat verzorgingsstaten verschillen in de mate van ontwikkeling, en de consequenties hiervan voor het draagvlak voor overheidsingrijpen in de sociale zekerheid. Waarschijnlijk wordt in de minder ontwikkelde verzorgingsstaten relatief veel door de werkgevers aan de sociale zekerheid bijgedragen en weinig door de overheid. Doordat in de minder ontwikkelde verzorgingsstaten de roep om overheidsingrijpen groter is, vinden we hier een negatief effect van het aandeel dat de werkgevers aan de sociale zekerheid bijdragen. Daarentegen zal in de meer ontwikkelde verzorgingsstaten de sociale zekerheid meer door de verzekerde personen zelf worden bekostigd dan in de minder ontwikkelde verzorgingsstaten, waardoor men overheidsingrijpen minder preferert en de verantwoordelijkheid voor pensioenen eerder met de werkgevers wil delen of de voorkeur geeft aan private pensioenregelingen. Kortom, beide verklarende variabelen meten impliciet tot op zekere hoogte ook de ontwikkelingsgraad van een verzorgingsstaat.

Model 3 reproduceert grotendeels de verschillen tussen de afzonderlijke landen, zoals we die ook aantreffen in tabel 2. Griekenland, Spanje en Portugal wijken het sterkste af van de duidelijke voorkeur voor gedeelde verantwoordelijkheid voor pensioenen tussen werkgevers en werknemers, die kenmerkend is voor West-Duitsland. Ook de burgers van Frankrijk, België, Italië, Denemarken en Ierland leggen in vergelijking met de burgers van West-Duitsland eerder de verantwoordelijkheid voor de pensioenvoorziening bij de overheid dan bij de werkgevers en werknemers, zij het in mindere mate dan de burgers van de mediterrane landen. Het Verenigd Koninkrijk en Nederland wijken ten slotte ook significant af van West-Duitsland in de publieke voorkeur voor gedeelde verantwoordelijkheid voor pensioenen tussen werkgevers en werknemers, maar het verschil is minder groot dan met de overige Europese landen. Verder heeft het Nederlandse publiek in vergelijking met de West-Duitse burgers een duidelijke voorkeur voor private pensioenregelingen, terwijl het onderscheid tussen collectieve dan wel private voorziening van pensioenen in de opvattingen van de burgers van de meeste overige Europese landen geen rol speelt. Griekenland, Spanje en Portugal vormen hierop wederom de uitzondering. Merk op dat in vergelijking met de beide voorgaande modellen de verklaarde variantie hoger is, maar in absolute zin nog steeds betrekkelijk laag.

In model 4 bepalen we ten slotte de effecten van verschillende individuele sociale achtergrondkenmerken op de preferenties aangaande pensioenvoorziening, onder constanthouding van verschillen tussen landen. Deze effecten zijn overwegend zoals we ze op basis van eerder onderzoek zouden verwachten. Degenen met de langste opleidingsduur kiezen eerder voor (gedeelde) collectieve solidariteit tussen werkgevers en werknemers dan degenen met de geringste opleidingsduur. Verder kiezen zelfstandigen, hogeschoolde hoofdarbeiders en hogere leidinggevendenden in vergelijking met ongeschoolde arbeiders meer voor private pensi-

Tabel 4: Multinomiale regressieanalyse van de publieke voorkeur voor individuele of collectieve verantwoordelijkheid voor pensioenen

Afhankelijke variabele: 'Wie is er volgens u verantwoordelijk voor pensioenen: alleen de overheid of alleen het individu?'

	Model 5			Model 6			Model 7			Model 8		
	Individu vs. Overheid	Overheid én individu vs. Overheid		Individu vs. Overheid	Overheid én individu vs. Overheid		Individu vs. Overheid	Overheid én individu vs. Overheid		Individu vs. Overheid	Overheid én individu vs. Overheid	
<i>Landenniveau:</i>												
Verzorgingsstaatsregime (Referentie: Liberaal)												
Corporatistisch	0,46***	0,31***										
Sociaal-democratisch	0,52***	0,50***										
Mediterraan	-0,41***	-0,29***										
Netto vervangingsgraad			0,00		-0,01***							
Uitgaven aan publieke pensioenen als percentage BBP			0,18***		0,07***							
Vermogen van pensioenfondsen als percentage BBP			0,06**		0,00							
Bijdrage van werkgevers aan sociale zekerheid			-0,03***		-0,01***							
Bijdrage van verzekerden aan sociale zekerheid			0,07***		0,04***							
Land (Referentie: West-Duitsland)												
Frankrijk				-0,36**	-0,26***		-0,41**	-0,29***				
België				-1,10***	-0,51***		-1,52***	-0,55***				
Nederland				0,58***	0,56***		0,58***	0,51***				
Italië				-0,50***	-0,03		-0,61***	-0,04				
Denemarken				-0,65***	-0,23***		-0,97***	-0,63***				
Ierland				-1,40***	-0,40***		-1,30***	-0,40***				
Verenigd Koninkrijk				-0,62***	-0,64***		-0,54***	-0,52***				
Griekenland				-1,01***	-1,06***		-1,20***	-1,02***				
Spanje				-1,70***	-1,41***		-1,38***	-1,30***				
Portugal				-2,48***	-0,93***		-2,65***	-0,85***				
Finland				-0,94***	-0,41***		-1,36***	-0,69***				
Zweden				-0,89***	-0,28***		-1,07***	-0,49***				

Individueel niveau:
Leef tijd waarop opleiding werd beëindigd (Referentie: 15 jaar of jonger)

16-19 jaar						0,41***	0,28***
20 jaar en ouder						0,72***	0,76***
Klassepositie (Referentie: ongeschoolde arbeiders)							
Geschoolde arbeiders						-0,23	0,13
Zelfstandigen						-0,28	0,18
Geschoolde en ongeschoolde hoofdarbeiders						-0,69***	-0,46***
Hoogeschoolde hoofdarbeiders/ hogere leidinggevendenden						-0,68***	-0,10
Transferklasse (Referentie: verricht betaalde arbeid)							
Verricht onbetaalde arbeid						-0,16	0,15*
Werkloos						-0,51*	-0,27*
Gepensioneerd/arbeidsongeschikt						-0,57***	-0,19
Laagste inkomenskwartiel						-0,24**	-0,28***
Geslacht (Referentie: man)						-0,12	-0,08
Leeftijdsgroepen (Referentie: 65 jaar en ouder)							
15-24 jaar oud						-0,03	-0,20
25-34 jaar oud						-0,31	-0,11
35-44 jaar oud						0,09	-0,08
45-54 jaar oud						-0,41**	0,01
55-64 jaar oud						-0,34*	0,08
Links-rechtszelfplaatsing						0,18***	0,08***
Intercept	-2,10***	-0,37***	-4,05***	-0,53***	-1,23***	0,17***	-0,20
Pseudo R ²	0,016			0,024	0,039		0,067
Aantal respondenten	14017			14017	14017		9032
Chi ² (df)	339,08(6)			536,51(10)	789,07(26)		864,03(60)

*** = $p < 0,01$, ** = $p < 0,025$, * = $p < 0,05$ (eenzijdig getoetst).

Bron: Euro-barometer 44.0, 1995.

oencontracten. Degenen die zichzelf tot de hogere middenklasse rekenen, geven in vergelijking met degenen die zich tot de arbeidersklasse rekenen meer de voorkeur aan gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers, terwijl degenen die zich tot de middenklasse, de hogere middenklasse en de hogere klassen rekenen bij een keuze tussen private verzekering en volledige overheidsvoorziening duidelijk voor private contracten opteren.

Toebehoren aan een transferklasse is alleen relevant als men moet kiezen tussen private contracten en pensioenverschaffing door de overheid. Zoals zou mogen worden verwacht, kiezen werklozen en gepensioneerden in tegenstelling tot de werkenden eerder voor pensioenvoorziening door de overheid. Verder staan vrouwen ook positiever tegenover pensioenverschaffing door de overheid dan mannen. Ook blijken 15-24-, 35-44-, 45-54- en 55-64-jarigen een grotere voorkeur te hebben ten gunste van een gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers, terwijl we ook vinden dat de 15-24- en de 25-34-jarigen tegenover de oudste leeftijdsgroep een grotere voorkeur hebben voor private oudedagsarrangementen. Ten slotte heeft men naarmate men zichzelf meer rechts plaatst op het politieke continuüm, een grotere voorkeur voor oftewel gedeelde werkgever/werknemerverantwoordelijkheid of voor private pensioencontracten, terwijl vakbondsleden in vergelijking met niet-vakbondsleden een grotere voorkeur hebben voor gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers of voor volledige pensioenverschaffing door de overheid.

In tabel 4 presenteren we de resultaten van de multinomiale regressies op de tweede afhankelijke variabele, namelijk of men alleen de overheid, alleen het individu of beiden gezamenlijk verantwoordelijk acht voor de verschaffing van pensioenen.

In tegenstelling tot onze verwachting (hypothese 1) vinden we dat de burgers van corporatistische verzorgingsstaten vaker dan de burgers van liberale verzorgingsstaten alleen het individu dan wel de overheid gezamenlijk met het individu als verantwoordelijk beschouwen voor de pensioenverschaffing (model 5, tabel 4). Deze bevindingen gelden ook voor de burgers van sociaal-democratische verzorgingsstaten. Met name de voorkeur voor individuele voorkeur is verrassend, omdat we immers zouden verwachten dat men in deze landen bij een keuze tussen individu en overheid duidelijk voor de overheid zou kiezen.⁴ Ook hier geeft waarschijnlijk de ontwikkelingsgraad van de verzorgingsstaat weer de doorslag. Wel kiezen de burgers van de zuidelijke verzorgingsstaten, zoals verwacht, duidelijk voor overheidsverschaffing van pensioenen.

Zoals verwacht blijken echter ook een aantal kenmerken van het pensioensysteem een verklaring te bieden voor verschillen in opvattingen over de verantwoordelijkheid voor pensioenen. Zo vinden we dat naarmate het pensioensysteem genereuzer is, de overheid en niet het individu en de overheid gezamenlijk als verantwoordelijk worden gezien voor de pensioenverschaffing. Verder vinden we dat naarmate de uitgaven aan publieke pensioenen hoger zijn, het individu dan wel de overheid én de individuele burger als verantwoordelijk voor pensioenen worden gezien. Naarmate private pensioenregelingen een belangrijkere rol spelen in een land, vindt het publiek vaker dat alleen de burger verantwoordelijk is voor de pensioenvoorziening. De resultaten van model 6 suggereren verder dat naarmate werkgevers meer bijdragen aan de sociale zekerheid, de pensioenverschaffing eerder als een taak van de overheid

wordt gezien, terwijl naarmate de bijdrage van de verzekerden aan de sociale zekerheid toeneemt, vaker het individu dan wel de overheid en het individu gezamenlijk als verantwoordelijk voor pensioenen worden gezien. Deze effecten stemmen overeen met de effecten die in model 2 werden gevonden. Vermoedelijk is dus ook hier dezelfde verklaring van toepassing.

De meest opvallende resultaten van model 7 zijn dat de Nederlandse bevolking in vergelijking met de bevolking van West-Duitsland een duidelijke voorkeur geeft aan de individuele verantwoordelijkheid voor pensioenen, terwijl men in de overige landen, met uitzondering van Oostenrijk (dat niet significant afwijkt van West-Duitsland) vaker alleen de overheid als verantwoordelijke voor pensioenverschaffing beschouwt. In Nederland en in Oostenrijk wordt in vergelijking met West-Duitsland ook vaker de pensioenverschaffing als een zaak van de burger én de overheid gezien, terwijl dit in de overige landen, met uitzondering van Italië (waar het verschil met West-Duitsland niet significant is), als een zaak van alleen de overheid wordt gezien. Ook in dit geval is de verklaarde variantie in vergelijking met de voorgaande modellen wel hoger, maar is de verklaarde variantie door deze verschillen tussen landen absoluut gezien nog steeds laag.

Ten slotte blijken volgens model 8 ook de effecten van sociale achtergrondkenmerken van respondenten, wederom onder constanthouding van verschillen tussen landen, grotendeels te zijn zoals we die op basis van eerder onderzoek zouden mogen verwachten. Naarmate men langer is opgeleid, ziet men minder vaak de overheid als enige verantwoordelijke voor pensioenen. Geschoolde en ongeschoolde hoofdarbeiders, hogeschoolde hoofdarbeiders en hogere leidinggevenden vinden vaker dan arbeiders dat alleen de overheid verantwoordelijk is voor pensioenen. Een verklaring voor deze onverwachte effecten ligt niet meteen voor de hand. Wellicht zijn de leden van deze hogere klassen vaker in overheidsdienst, waardoor zij ook een grotere voorkeur voor pensioenverschaffing door de overheid hebben. Verder zien gepensioneerden en vooral degenen met de laagste inkomens de pensioenvoorziening als een taak van de overheid. Voor zover er verschillen tussen leeftijdsgroepen bestaan, treden deze voornamelijk op bij de keuze tussen individuele of overheidsverantwoordelijkheid voor pensioenen. 45-54- en 55-64-jarigen blijken dan in vergelijking met de oudste leeftijdsgroep eerder de verantwoordelijkheid bij de overheid te leggen. Ten slotte zien we dat naarmate men zichzelf politiek meer rechts plaatst, men pensioenverschaffing minder vaak als alleen een taak van de overheid ziet.

5. Conclusies en discussie

In dit artikel beschrijven en verklaren we de crossnationale verschillen in de publieke opinie omtrent de verantwoordelijkheid aangaande individuele of collectieve verschaffing van ouderdomspensioenen. Verklaringen zijn daarbij gezocht in de verschillen tussen verzorgingsstaatsregimes, die in Europa kunnen worden onderscheiden volgens de reeds klassieke classificatie van Esping-Andersen, in specifieke kenmerken van pensioensystemen en in verschillen tussen sociale categorieën.

De resultaten laten in de eerste plaats zien dat er in de meeste Europese verzorgingsstaten

een vrij groot draagvlak heerst voor verschaffing van pensioenen door de overheid, maar dat desondanks tussen regimeclusters en ook tussen landen binnen regimes belangrijke verschillen optreden. Wat de verschillen tussen verzorgingsstaatsregimes betreft, stellen we vast dat Esping-Andersens these dat verzorgingsstaatsregimes in het algemeen en pensioenen in het bijzonder een belangrijke relatie tussen individualisme en solidariteit behelzen, gedeeltelijk bevestigd wordt. Deze waarden hebben tot op zekere hoogte hun neerslag gevonden in het denken van burgers over de individuele dan wel collectieve verantwoordelijkheid voor de verschaffing van pensioenen. Burgers van corporatistische verzorgingsstaten prefereren in vergelijking met de burgers van liberale verzorgingsstaten meer een gedeelde verantwoordelijkheid voor de pensioenverschaffing tussen werkgevers en werknemers, terwijl in de minder volwassen zuidelijke verzorgingsstaten het publiek nogal veel van de overheid verwacht, ondanks dat of wellicht juist omdat de rol van de overheid op het gebied van de sociale zekerheid in deze landen nog vrij beperkt is.

Volgens Esping-Andersen (1999) zijn de mediterrane verzorgingsstaten slechts 'corporatistische verzorgingsstaten in wording' en is er volgens hem geen reden om aan te nemen dat deze landen een 'mediterrane vierde wereld' binnen het bestel van verzorgingsstaatsregimes vormen. De resultaten in dit artikel laten echter zien dat er wel degelijk een afzonderlijk zuidelijk regimecluster kan worden onderscheiden, althans voor zover het de publieke voorkeuren aangaande de verantwoordelijkheid voor pensioenen betreft. Als Esping-Andersen's these van 'corporatistische verzorgingsstaten in wording' hout zou snijden, dan zouden we immers verwachten dat gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers in de pensioenvoorziening, zoals dit bijvoorbeeld in West-Duitsland duidelijk het geval is, ook in mediterrane landen toch aanmerkelijk meer door het publiek zou worden gedragen. Zelfs Italië, dat door Esping-Andersen altijd bij het corporatistische regimecluster wordt gerekend, laat in vergelijking met de overige zuidelijke landen wel een grotere populariteit voor gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers aangaande de pensioenverschaffing zien, maar in vergelijking met de overige Europese verzorgingsstaten is het draagvlak hiervoor toch niet al te groot te noemen.

Verder blijken de voorkeuren van de burgers van sociaal-democratische verzorgingsstaten, zoals verwacht, in vergelijking met de burgers van liberale verzorgingsstaten uit te gaan naar pensioenverschaffing door de overheid en niet via private pensioenregelingen. Hoewel Nederland vaak als een sociaal-democratisch land wordt bestempeld (Esping-Andersen, 1990; zie ook Goodin e.a., 1999), blijkt Nederland ook in dit geval eens te meer een hybride geval. De resultaten laten zien dat Nederland op het gebied van de publieke opinie over de pensioenvoorziening eerder als een liberaal land kan worden bestempeld.

In de tweede plaats hebben we onderzocht of, en zo ja, in hoeverre kenmerken van pensioensystemen van invloed zijn op de opinies aangaande de verantwoordelijkheid voor pensioenen, en of deze kenmerken wellicht een betere verklaring leveren voor crossnationale verschillen die hierin optreden. Daarbij hebben we effecten gevonden van de generositeit van het pensioensysteem, de omvang van de uitgaven aan publieke pensioenen, het belang van private pensioenregelingen in een land en het aandeel dat werkgevers en verzekerden bijdragen aan

de financiering van de sociale zekerheid. De interpretatie van de gevonden effecten is in aanzienlijke mate afhankelijk van de fase van ontwikkeling waarin de betreffende verzorgingsstaten zich bevinden. Dit heeft namelijk consequenties voor het publieke draagvlak voor overheidsingrijpen in de sociale zekerheid.

Uit eerder onderzoek (Gelissen, 1999) weten we dat de bevolking van meer ontwikkelde verzorgingsstaten minder overheidsingrijpen in de sociale zekerheid prefereert, terwijl de burgers van minder ontwikkelde verzorgingsstaten juist meer van de overheid verwachten. Dit verklaart waarom we bij een stijgend niveau van uitgaven voor publieke pensioenen juist een geringere voorkeur vinden voor pensioenverschaffing door de overheid. De mate van volwassenheid van verzorgingsstaten heeft ook consequenties voor het aandeel dat werkgevers en verzekerden bijdragen aan de sociale zekerheid. We vinden hierdoor een grotere publieke voorkeur voor pensioenverschaffing door de overheid wanneer werknemers meer bijdragen aan de sociale zekerheid, en een minder grote voorkeur voor overheidsingrijpen wanneer de verzekerden meer bijdragen aan de sociale zekerheid.

Een andere belangrijke bevinding, die ook de uitzonderlijke positie van Nederland verklaart, is dat naarmate private pensioenregelingen in een land belangrijker zijn, men eerder de voorkeur geeft aan private pensioencontracten en individuele verantwoordelijkheid voor de oudedagsverzekering. Nederland beschikt namelijk internationaal gezien over een van de grootste vermogens van private pensioenfonds, hetgeen het belang van private pensioenregelingen in ons land aangeeft. Tenslotte is het natuurlijk wel zo dat deze factoren voor een groot gedeelte de verschillen tussen verzorgingsstaatregimes reproduceren. Daarom vinden we ook een redelijk grote overeenkomst in verklaarde variantie tussen de modellen waarin verzorgingsstaatregime als verklaring wordt genomen, en de modellen waarin de effecten van kenmerken van pensioensystemen worden onderzocht.

Ten derde zijn we nagegaan of, en zo ja, in hoeverre er verschillen zijn tussen sociale categorieën aangaande de individuele voorkeuren voor collectieve dan wel marktoplossingen voor het verschaffen van ouderdomsuitkeringen. De resultaten suggereren dat welbegrepen eigenbelang een belangrijker rol speelt als determinant van opinies over de verantwoordelijkheid voor de pensioenvoorziening dan morele overwegingen. Een langere opleidingsduur leidt tot een grotere voorkeur voor individuele dan wel gedeelde collectieve verantwoordelijkheid. Verder hebben de zelfstandigen en degenen die zichzelf tot de middenklasse en de hogere middenklasse rekenen, een grotere voorkeur voor private pensioenregelingen. Daarentegen kiezen gepensioneerden, vrouwen en degenen die tot de laagste inkomensgroep behoren, vaker voor verschaffing van pensioenen door de overheid.

De resultaten laten verder zien dat verschillen tussen sociale categorieën binnen landen in termen van verklaarde variantie wel een belangrijke bijdrage aan de verklaringskracht van het model leveren, maar dat verschillen tussen Europese verzorgingsstaten naar verhouding wel meer variantie verklaren. De these van Pettersen, die stelt dat verschillen binnen landen belangrijker zijn dan verschillen tussen landen, wordt hier dus niet bevestigd. Waarschijnlijk is dit een consequentie van het geringe aantal individuele achtergrondkenmerken en sociaal-politieke waarden die in de Euro-barometersurveys zijn opgenomen. Opname van andere en

betere indicatoren voor sociale positie en ideologie zou de verklaringskracht van de modellen aanmerkelijk verbeteren, maar helaas boden de data die wij hier gebruikten daartoe geen mogelijkheden.

Natuurlijk moeten de resultaten van dit artikel worden gezien in het licht van de gebruikelijke methodologische beperkingen die gelden voor dit soort crossnationaal survey-onderzoek, en de consequenties daarvan voor de verklaringskracht van modellen. Het is immers de vraag of respondenten in de verschillende Europese verzorgingsstaten hetzelfde bedoelen als ze hetzelfde antwoord op dezelfde vraag geven. Wie ook maar enigszins vertrouwd is met de inrichting van pensioenstelsels van Europese verzorgingsstaten, beseft al snel dat de beide afhankelijke variabelen in dit onderzoek, in de vorm van afzonderlijke items met een geringe 'variantie', in de verste verte geen recht doen aan de complexiteit van deze stelsels. Daarom zouden in toekomstig onderzoek schalen moeten worden ontwikkeld, waarin indicatoren voor het draagvlak voor de verschillende onderdelen van de pensioenstelsels zijn opgenomen. Er kan dan beter worden onderzocht of burgers van verschillende verzorgingsstaten ook hetzelfde bedoelen als het gaat om pensioenen. Bovendien zouden we dan over meer 'te verklaren variantie' beschikken. Verder zouden meer specifieke structurele kenmerken van pensioenstelsels als verklaring kunnen worden gebruikt voor crossnationale verschillen in opinies aangaande de pensioenvoorziening, dan we in dit onderzoek hebben gebruikt. Hoewel we niet moeten verwachten dat we hoge verklaarde varianties in survey-onderzoek naar opinies, houdingen en waarden zullen vinden (Kalmijn & Kraaykamp, 1999), zijn er dus op het gebied van het crossnationale opinieonderzoek naar verzorgingsstaatarrangementen in het algemeen en naar de pensioenvoorziening in het bijzonder nog talrijke beschrijvings- en verklaringsvragen te stellen. .

Noten

- 1 John Gelissen, Departement Beleids- en Organisatiewetenschappen/Sociologie, Katholieke Universiteit Brabant, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg; e-mail: J.P.T.M.Gelissen@kub.nl.
- 2 De ongewogen steekproefomvang varieert van minimaal N=1000 tot maximaal N=1062 in Euro-barometer 37.1 en van minimaal N=995 tot maximaal N=1358 in Euro-barometer 44.0. Om ervoor te zorgen dat landen met een duidelijk grotere steekproefomvang geen overwicht hebben in de analyses, is elke nationale steekproef herwogen tot een standaardsteekproefomvang van N=1000 met behulp van een wegingsfactor die door Eurostat wordt geleverd.
- 3 Merk op dat Esping-Andersen Italië tot het corporatistische verzorgingsstaatsregime rekent. Volgens verschillende auteurs behoort Italië echter tot een afzonderlijk mediterraan verzorgingsstaatsregime (zie voor een overzicht Arts & Gelissen, 1999). Daarom wordt Italië hier gezamenlijk met de andere mediterrane verzorgingsstaten geanalyseerd.
- 4 Omdat Nederland ook hier door de relatief sterke publieke voorkeur voor individuele verantwoordelijkheid voor pensioenen een uitschieter is, hebben we model 5 ook zonder Nederland berekend (hier niet getoond). De parameterschatting voor het sociaal-democratische regime bleef echter negatief en duidelijk significant ($p < 0,01$, eenzijdig getoetst).

Literatuur

- Arts, W.A. & Gelissen, J. (1999). Verzorgingsstaten in soorten: Op zoek naar ideaal- en reële typen. *Mens & Maatschappij*, 74, 143-165.
- Becker, U. (1996). Over de typologie van welvaartsbestellen: Esping-Andersens theorie in discussie. *Beleid & Maatschappij*, 23, 19-30.
- Dixon, J. (1999). *Social security in global perspective*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of post-industrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurostat (1996). *Social portrait of Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Forma, P. (1997). The rational legitimacy of the welfare state: Popular support for ten income transfer schemes in Finland. *Policy and Politics*, 25, 235-249.
- Ferrera, M. (1996). The 'southern' model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 17-37.
- Gelissen, J. (1999). Publieke steun voor geïnstitutionaliseerde solidariteit: een vergelijking tussen Europese verzorgingsstaten. *Sociale Wetenschappen*, 42, 1-37.
- Gevers, J., Gelissen, J., Arts, W. A. & Muffels, R. (1999). *Public health care in the balance: Exploring popular support for health care systems in the European Union*. (WORC paper 99.12.04). Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Goodin, R.E., Heady, B., Muffels, R. & Dirven, H.-J. (1999). *The real worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huseby, B.E. (1995). Attitudes towards the size of government. In O. Borre & E. Scarbrough (eds.), *The scope of government. Beliefs in government, vol. 3* (pp. 87-118). Oxford: Oxford University Press.
- Kalmijn, M. & Kraaykamp, G. (1999). De verklaarde variantie verklaard: een vergelijking van sociologische onderzoeksartikelen in de periode 1975 - 1998. *Mens & Maatschappij*, 74, 166-179.
- Mau, S. (1997). Ideologischer Konsens und Dissens im Wohlfahrtsstaat: Zur Binnenvariation von Einstellungen zu sozialer Ungleichheit in Schweden, Großbritannien und der Bundesrepublik Deutschland. *Soziale Welt*, 48, 17-38.
- Oorschoot, W. van (1997). Solidair en collectief of marktgericht en selectief? Nederlanders over sociale zekerheid. *Beleid & Maatschappij*, 24, 162-174.
- Pacolet, J., Bouten, R., Lanoye, H. & Versieck, K. (1999). *Social protection for dependency in old age in the 15 EU Member States and Norway*. (Synthesis report commissioned by the European Commission and the Belgian Minister of Social Affairs). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Palacios, R. & Pallarès-Miralles, M. (2000). *International patterns of pension provision*. (Human Development Network, Social Protection Working Papers Series). Washington, DC: World Bank.
- Petersen, P. A. (1995). The welfare state: the security dimension. In O. Borre & E. Scarbrough (eds.), *The scope of government. Beliefs in government, vol. 3* (pp. 198-233). Oxford: Oxford University Press.
- Philips, D.L. (1983). The normative standing of economic inequalities. *Sociologische Gids*, 30, 318-350.
- Reif, K. & Melich, A. (1992). *Euro-Barometer 37.1: Consumer goods and social security, April-May 1992*. [computer file]. Conducted by INRA (Europe), Brussel, on request of the European Commission. (ICPSR # 9957/ Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung # 2241).

- Reif, K. & Marlier, E. (1995). *Euro-Barometer 44.0: Cancer, education issues and the single European currency. October-November 1995*. [computer file]. Conducted by INRA (Europe), Brussel, on request of the European Commission. (ICPSR # 6721/ Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung # 2689).
- Roller, E. (1992). *Einstellungen der Bürger zum Wohlfahrtsstaat der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Roller, E. (1995). The welfare state: The equality dimension. In O. Borre & E. Scarbrough (eds.), *The scope of government. Beliefs in government, vol. 3* (pp. 165-197). Oxford: Oxford University Press.
- Schmidtz, D. & Goodin, R.E. (1998). *Social welfare and individual responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steinmeyer, H.-D. (1991). Old-age insurance in the Federal Republic of Germany. In M.B. Tracy & F.C. Pampel (eds.), *International handbook on old-age insurance* (pp. 75-85). Westport, CT: Greenwood Press.
- Svallfors, S. (1997). Worlds of welfare and attitudes to redistribution: A comparison of eight Western nations. *European Sociological Review*, 13, 283-304.
- Taylor-Gooby, P. (1991). Welfare state regimes and welfare citizenship. *Journal of European social policy*, 2, 93-105.
- Weber, M. (1986 [1920]). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: J.C.B Mohr (Paul Siebeck).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (1999). *Generatiebewust beleid* (Rapporten aan de Regering, rapport nr. 55). Den Haag: Sdu Uitgevers.